گۆڤارا زانستێن مرۆڤایەتی یا زانکۆیا زاخۆ
مجلة العلوم الانسانية لجامعة زاخو
Humanities Journal of University of Zakho (HJUOZ)
Vol. 7, No. 3, pp. 295–308, Sept.-2019
hjuoz.uoz.edu.krd
p-ISSN: 2664-4673
e-ISSN: 2664-4681
journals.uoz.edu.krd

هۆكارە ناوخۆییەكانی لەناوچوونی میرنشینەكانی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی لە سەدەكانی سێیەم و چوارەمی كۆچی/ نۆیەم و دەیەمی زایینی

((ئەم ڤەكۆلینە بەشێكە لە نامەی ماستەر))

شمال حميد محمد* و زرار صديق توفيق
بەشی مێژوو، فاكولتی زانستی مرۆڤایەتی، زانكۆی دهۆك، هەرێمی كوردستان – عێراق.

وەرگرتن: 2019/07 پەسەندكرن: 2019/09 بەلاڤكرن: 2019/09 https://doi.org/10.26436/hjuoz.2019.7.3.517

پۆختە:

ئامانجی ئەم ڤەكۆلینە خۆی لەوەدا دەبینێتەوە هۆكارە ناوخۆییەكانی لەناوچوونی میرنشین و دەوڵەتانی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی لە سەدەكانی سێیەم و چوارەمی كۆچی/ نۆیەم و دەیەمی زایینی دەخاتە ڕوو, زۆر ئەگەر هەبوون كە كاریگەریان لەسەر لاواز بوون و هەرەسهێنانی ئەو قەوارە سیاسیانە هەبوو, لەوانە سیستەمی پشتاوپشتی, هاتنی میری لاواز و بێدەسەڵات بۆسەر كورسی فەرمانڕەوایی, لاوازی كارگێری میرنشین و هۆكاری ئابووری و شەر و هەڤركی ناوخۆیی, سەرباری ئەوەش بیردۆزی (ئیبن خەلدون) لەسەر تەمەنی دەوڵەت و جێبەجێ كردن لە سەریان. ئەم توێژینەوەیە لە كورتیەك و دەروازە و شەش تەوەر پێكهاتووە, تەوەری یەكەم تایبەتە بە سیستەمی پشتاوپشتی, تەوەری دووەم باس لە هاتنی میری لاواز بۆ سەر حوكم دەكات, تەوەری سێیەم تەخانكراوە بۆ لاوازی كارگێری و دەستێوەردانی ئافرەت لە كاروباری میرنشین, لە تەوەری چوارەمدا هۆكاری ئابووری باس كراوە, تەوەری پێنجەم باسی دوبەرەكێی ناوخۆیی دەكات, تەوەری شەشەم باس لە بیردۆزی (ئیبن خەلدون) (م:808ك/1405ز) لە بارەی تەمەنی دەوڵەت و جێبەجێكردنی لەسەر میرنشین و دەوڵەتانی ڕۆژهەڵات دەكات.

پەیڤێن سەرەكی: ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی، میری لاواز، ململانێی ناوخۆیی، هۆكاری ئابووری.

1. دەروازە

لەسەردەمی عەباسی دا دیاردەیەكی نوێ لە جیهانی ئیسلامی سەریهەڵدا, ئەویش دەركەوتنی میرنشین و دەوڵەتی جیاواز بوو لە ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی لە سەدەكانی سێیەم و چوارەمی كۆچی/ نۆیەم و دەیەمی زایینی, گرنگترین میرنشین و دەوڵەت لە ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی لەو ماوەیەدا بریتین لە: میرنشینی تاهیری (205–259ك/ 820–872ز) كە لە هەرێمی خوراسان لە لایەن تاهیری كوڕی حوسێن دامەزرا[1], هەروەها میرنشینی زەیدی عەلەوی (250–316ك/ 864–928ز) لە لایەن حەسەنی كوڕی زەیدی زەیدی لە هەرێمی تەبەرستان هاتەدامەزراندن[2], بە هەمان شێوە یەعقوبی كوڕی (الليپ)ی صەففار توانی میرنشینی صەففاری (254–298ك/ 868–910ز) لە هەرێمی سەجستان دامەزرێنێت[3], یەكێكی دی لە میرنشینەكانی ڕۆژهەڵات, میرنشینی سامانی (261–389ك/874–998ز) بوو كە لە وڵاتی ئەوبەری ڕوبار دامەزرا[4], هەروەها میرنشینی زەیاری (316–433ك/928–1041ز) لە لایەن مەرداویچی كوڕی زەیار هاتە دامەزراندن[5]. قەوارەیەكی تری سیاسی لە ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی دەوڵەتی بوەیهی (320–447ك/932–1055ز) بووە كە لە لایەن كوڕانی بوەیەی كوڕی فەناخەسرەو هاتە كایەوە[6] بە هەمان شێوە دەوڵەتی غەزنەوی (351–582ك/962–1186ز) یەكێكی دی بوو لەو قەوارە رامیاریانەی لە ڕۆژهەڵاتدا سەریهەڵدا[7].

ئەم میرنشینانە هاوشێوەی سەرجەم میرنشین و دەوڵەتان لە ئەنجامی كۆمەڵێك ئەگەر و هۆكار لاواز بوونە و هێدی هێدی لە ناوچوونە, لەم ڤەكۆلینەدا بە پێی شیان و لێكدانەوەی لێكۆلەر و بە پشتبەستن بە دەقەكان چەندان هۆكاری ناوخۆیی كە كاریگەری و باندۆریان لەسەر لاواز بوون و لەناوچوونی ئەم میرنشیانە هەبووە باس دەكرێن.

* ڤەكولەرێ بەرپرس.

2. سیستەمی پشتاوپشتی

هەندێ ڤەکۆڵەر ئاماژە بە کاریگەریی ئەم سیستەمە لە رووخان و هەرەسهێنانی میرنشینانەکان دەکەن, لە وەرگرتنی دەسەلاّت لەو میرنشیانە هەرگیز رەچاوی لێوەشاوەیی و کارامەیی نەدەکرا لە نێوان کوڕەکان دا, بەڵکو تەنها بەرێگای پشتاوپشتی بوو, پەیڕەوکردنی ئەم رژێمە دەبووە هۆی ئەوەی کەسانی بێ ئەزموون و نا شایستە بێنەسەر دەسەلاّت کە بووە هۆی لاوازبوون و رووخانی میرنشین و دەوڵەتانی رۆژهەلاّتی ئیسلامی.

وەك ئاشکرایە سیستەمی حوکمڕانی لەنێو میرنشینەکانی رۆژهەلاّتی ئیسلامی هاوشێوەی سەرجەم دەوڵەتانی سەردەمی ئیسلامی پشتاوپشتی بوو[8], لە وانەش لە میرنشینی تاهیریدا [9], بەلاّم لێرەدا نەبووە کێشەیەکی بەرچاو و کاریگەر, سەرباری ئەوەش پەیڕەوکردنی ئەم رژێمە لە لایەن فەرمانڕەوایانی ئەم میرنشینە یەکێك بووە لە هۆکارەکانی لەناوچوونی میرنشینەکە, پاش مردنی تاهیری کوڕی عەبدولاّ (230–248ك/ 844–862ز) محەمەدی کوڕی (248–259ك/ 862–872ز)[10] شوێنی گرتەوە, ئاشکرایە ئەم میرە لە ئاستی باوکی نەبوو لە رووی کارامەیی و کارگێریەوە و کەسایەتیەکی بێ ئەزموون بووە لە بەڕێوەبردنی کاروباری میرنشین, هەر بۆیە لەسەردەمی ئەمدا میرنشین چووە قۆناغی لاوازی و لەناوچوونەوە[11].

کارتێکردنی ئەم سیستەمە لە رووخانی میرنشینی زەیدی عەلەوی پتر روون و ئاشکرایە, بە تایبەتی پاش مردنی میر حەسەن (الاگروش) (301–304ك/ 913–916ز), پێش مردنی میری ناوبراو حەسەنی کوڕی قاسم (304–316ك/916–928ز) زاواکەی کردە جێنشین, و دەسەلاّتی وەرگرت[12], ئەمەش بووە هۆی مایەی نەرازیبوونی کوڕانی میری پێشوو کە خۆیان بە میراتگری شەرعی دەزانی, چونکە باوکیان یەکێك لەوانی نەکردۆتە جێگرەوەی خۆی, بۆیە بەردەوام بوون لە دژایەتی کردنی میری نوێ, کە بووە هۆی لاوازی و لەناوچوونی ئەو میرنشینە[13].

دەکرێت بڵێین پەیڕەوکردنی سیستەمی پشتاوپشتی کاریگەری راستەوخۆی لە رووخانی میرنشینی صەففاری هەبوو, بە شێوەیەك پاش دەستگیرکردن و لەناوچوونی میر عەمری صەففار (265–287ك/ 878–900ز) لەسەر دەستی سامانیەکان[14], چەندین میری لاواز بە هۆی ئەم سیستەمەوە حوکمیان گرتەدەست تا هەرەسهێنانی ئەم میرنشینە[15].

پەیڕەوکردنی ئەم سیستەمە جیاواز بوو لە میرنشینی سامانیدا, هەرچەند زۆربەی جاران بە شێوەی پشتاوپشتی بووە لە باوکەوە بۆ کوڕ[16], بەلاّم هەندێ جار میری سامانی لە بری کوڕێکی, برایەکی دەکردە شوێنگرەوەی خۆی بۆ نموونە: میر نەصری کوڕی ئەحمەد (261–279ك/874–892ز) بڕیاری دا پاش خۆی ئیسماعیلی برای (279–295ك/892–907ز) جێگەی بگرێتەوە[17], بەلاّم لەگەڵ ئەوەشدا پەیڕەوکردنی ئەم سیستەمە لە لایەن زۆربەی میرانی ئەم میرنشینە کاریگەری هەبووە لەسەر لاوازبوون و رووخانی میرنشینەکە[18].

روون و ئاشکرایە پیادەکردنی ئەم سیستەمە دەرەنجامی نەرێنی لەسەر چارەنووسی میرنشینی زەیاری بەجێهێشتووە, پاش مردنی میر وشمکیری زەیاری (323–357ك/934–967ز), هەڤرکی و ململانێ لە نێوان کوڕەکانی لەسەر کورسی فەرمانڕەوایی دروست بوو, هەریەکەیان خۆیان بە موستەحەقتر دەزانی بۆ شوێنگرتنەوەی باوکیان و چەندین کێشە و ئاژاوەی لێکەوتەوە, کە بوونە ئەگەر و هۆکاری ئەوەی ئەم بنەماڵەیە لاواز بن و نەشیان پێش بە سوپای سەلجوقی بگرن, ئەوەبوو لە ساڵی (433ك/1041ز) سەروەری خۆیان لەدەست دا و بوونە تابعی دەوڵەتی سەلجوقی[19].

گرتنەدەستی فەمانڕەوایی لە لایەن میرانی دەوڵەتی بوەیهی لەسەر بنەمای سیستەمی پشتاوپشتی کاریگەری و باندۆری نەرێنی کردە سەر داهاتوی ئەم قەوارە رامیاریە, چونکە پەیڕەوکردنی ئەم رژێمە بووە هۆی ئەوەی چەندین میری لاواز دەسەلاّت بگرنە دەست, کە کاریگەری کردە سەر لاوازبوون و رووخانی دەوڵەتی بوەیهی[20].

دەکرێ بڵێین سیستەمی پشتاوپشتی لە دەوڵەتی غەزنەویدا بە شێوەیەك لە شێوەکان بووەتە فاکتەرێکی نەرێنی لەسەر پاشەرۆژی ئەم دەوڵەتە, ئەم رژێمە هۆکار بوو لە کوژرانی سوڵتان مەسعودی کوڕی مەحمود (421–432ك/1030–1040ز) لە لایەن محەمەدی برایەوە لە ساڵی (432ك/1040ز), پاش ئەوە چەندین شەڕ و کوشتنی ئەندامانی ئەو بنەماڵەیەی لێکەوتەوە, ئەمەش بووە ئەگەرێك لە لە ئەگەرەکان بۆ بێهێزبوون و هەرەسهێنانی ئەم دەوڵەتە[21].

3. هاتنەسەرکاری میری لاواز و بێدەسەلاّت

دیاردەی هاتنەسەر حوکمی میری لاواز و بێ کەسایەتی و بێ ئەزموون بە رووونی لە نێو میرنشینەکانی رۆژهەلاّتدا بەرچاو دەکرێت, هەر لە ئەنجامی پەیڕەوکردنی سیستەمی پشتاوپشتی چەندین کەسی بێدەسەلاّت و ناهەژی لە ئەندامانی ماڵباتی دەسەلاّتدار دەبوونە میر و فەرمانڕەوا, دیاریشە لێنەهاتوویی و بێدەسەلاّتی میرەکان هۆیەکی بنەڕەتی بوو بۆ بەرپابوونی شەری ناوخۆیی و لەناوچوونی میرنشین و دەوڵەتانی رۆژهەلاّت [22].

هاتنەسەر حوکمی میری لاواز کارتێکردنی هەبووە لە رووخانی میرنشینی تاهیری, بە شێوەیەك پشتی مردنی میر عەبدولاّی کوڕی تاهیر(213–230ك/828–844ز) هەندێ فەرمانڕەوای بێدەسەلاّت حوکمیان کرد, بە تایبەتی میر محەمەدی کوڕی تاهیر(248–259ك/ 862–872ز), مێژوونوسان لەبارەی

هەڵسوكەوتی دەدوێن و ئاماژە بەوە دەكەن ئەو میرە كەسایەتیەكی بێئاگا بووە لە كاروباری میرنشین, تەنیا خەریكی بەزم ورەزمی دونیاوە بووە, هەر بۆیە ناوچەكانی ژێردەستی بوونە جێگای بایەخپێدانی هێزەكانی دەوروبەر[23].

بە هۆی خامۆشی میر محەمەدی كوڕی تاهیر بزووتنەوەی خەوارج لە خوراسان گەشەی كرد و میری ناوبراو نەیتوانی لەناویان ببات, لە لایەكی دیەوە هەرێمەكانی تری میرنشینی پشتگوێخستبوو, وەك ڕوونە بە هۆی زۆرداری نوێنەرانی تاهیری لە تەبەرستان, دانیشتوانی هەرێمەكە پشتیوانی حەسەنی كوڕی زەیدی یان كرد لە دژایەتیكردنی نوێنەرانی تاهیری و میری زەیدی لە ساڵی (250ك/864ز) هەرێمەكەی لەدەست تاهیری دەرهێنا[24], دەركەوتنی یەعقوبی صەففار لە سەجستان و داگیركردنی هەرێمەكە بە هۆی ئەم میرە لاوازەی تاهیری بوو[25].

ڕوون و ئاشكرایە حوكمڕانی میری لاواز ئەگەرێكی دیار بووە لە هەرەسهێنانی میرنشینی زەیدی, ئەوەبوو پاش مردنی میر حەسەنی كوڕی زەید (250–270ك/ 864–883ز) محەمەدی برای (270–287ك/ 883–900ز) شوێنی گرتەوە, بەڵام هاوشێوەی میری پێشو نەبووە و میرێكی لاواز بووە, لە سەردەمی ئەمدا میرنشینی زەیدی بووە جێگای چاوتێڕوانینی هێزە هاوسنورەكان, پاش كۆچی دوایی میر حەسەن كوڕی عەلی (الاگروش) چەند میری تری لاواز دەسەڵاتیان گرتەدەست تا لەناوچوونی میرنشینی زەیدی[26].

سەبارەت بە میرنشینی صەففاری پاش دەستبەسەركردنی میر عەمری صەففار و لەناوچوونی , هەندێ میرێكی تری لاواز هاتنە سەر تەختی فەرمانڕەوایی, وەك میر تاهیری كوڕی محەمەدی كوڕی عەمر (289–296ك/ 891–908ز), ئەم میرە بە بە كەسایەتیكی سست و بێدەسەڵات لە قەڵەم دەدرێت, بە شێوەیەك زۆربەی كاتی حوكمڕانیەكەی بە خواردنەوە و بەزم و ڕەزمی دونیا خەریك بوو, و كاروباری میرنشینی تەواو پشتگوێ خستبوو و دەرفەتی ئەوەی نەبوو لەگەڵ كارگوزەرانی میرنشین كۆببێتەوە, سەروەت و سامانی میرنشینی لە دەستی خۆیدا قۆرغ كردبوو, ئەمەش بووە هۆی ناجێگیری هەلومەرجی میرنشین و شەڕی ناوخۆیی لێكەوتەوە و (اللیپ)ی كوڕی عەلی (296–298ك/ 908–910ز) هێرشی بردە سەر و لە سجستان دەریخست و خۆی بووە میری صەففاری, لە سەردەمی ئەمدا ئەم میرنشینە میرنشین بەرەو لاوازی و نەمان چوو[27].

بە هەمان شێوە هاتنە سەر حوكمی كەسانی نا شایستە و بێ ئەزموون و بوونیان بە میر دیاردەیەكی زەق بووە لە میرنشینی سامانی, لە دوای كوژرانی میر ئەحمەدی كوڕی ئیسماعیل (295–301ك/907–913ز), نەصر (301–331ك/913–942ز)ی كوڕی بووە شوێنگرەوەی كە تەمەنی تەنیا هەشت ساڵ بوو, ئەم میرزادەیە هیچ ئەزموون و شارەزاییەكی لە مەڕ سیاسەت و راییكردنی دەسەڵات نەبوو, بۆیە كێشە و یاخیبوون لە هەموو وڵات سەریهەڵدا, وەزیرەكەی (أبو عبدالله)ی جیهانی[28] كارگوزاری میرنشینی دەكرد[29], نوح كوڕی مەنصور (366–387ك/ 976–997ز) یەكێكی دی بووە لە میرە لاوازەكان, كە لەو دەمەی هاتە سەر حوكم هەرزەكارێكی تەمەن سێزدە ساڵی بوو, ئەمەش بووە هۆی ئەوەی كاروباری میرنشین لە لایەن دەست و پێوەندیەوە بەڕێوەببرێت[30], مێژوونوس (العتبی) (م:427ك/1035ز) باسی لاوازی ئەم میرە دەكات و دەڵێت كاتێ بووە میر هەرزەكار بووە و بێئاگا بووە لە كاروباری میرنشین, و سەركردەكانی لەشكر ڕۆڵیان لە راپەراندنی كاروبارەكانی میرنشین هەبووە [31].

لە ماوەی حوكمڕانی میرنشینی زەیاری چەند میرێكی بێدەسەڵات فەرمانڕەواییان كرد, بە هۆی لاوازی و بێدەسەڵاتی میر قابوسی كوڕی وشمكیر (366–403ك/976–1012ز) لە لایەن ژمارەیەك لە چەكدارانی خۆی كوژرا, بەهەمان شێوە مەنوجەهری كوڕی قابوس (403–420ك/1012–1029ز) یەكێكی تربوو لە میرە لاوازەكان و بووە یەكێك لە والیەكانی دەوڵەتی غەزنەوی[32], پاش كوژرانی ئەم میرە, نەوشێروانی كوڕی(420–435ك/1029–1043ز) شوێنی گرتەوە كە هێشتا لە تەمەنی منداڵی بوو, بۆیە راپەراندنی كاروباری میرنشین كەوتە دەستی كەسانی چواردەوری[33].

یەكێك لە ئەگەرەكانی لەناوچوونی دەوڵەتی بوەیهی گەیشتنی میری لاواز بووە بە كورسی فەرمانڕەوایی, لە ڕۆژگاری كۆتایی ئەم دەوڵەتە چەند میرێكی خامۆش و بێ ئەزموون فەرمانڕەواییان كرد, بۆ نموونە (جلال الدوله كوڕی بهاو الدوله) (416–435ك/ 1025–1043ز) بە یەكێك لە میرە لاوازەكان دادەنرێت, بە هۆی لاوازی ئەم میرە هەلومەرجی ناوخۆیی ناجێگیر بوو لە هەموو لایەكی وڵات بە گشتی و بەغدای پایتەختی خیلافە بە تایبەتی, لە سەردەمی ئەمدا عەیاریەكان[34], بەهێز بوون و بە شێوەیەكی ئاشكرا هێرشیان دەكردە سەر دام و دەزگای میریی و تاڵانیان دەكرد و میری ناوبراو یان خەلیفە دەسەڵاتی ئەوەیان نەبوو بەرگری بكەن[35], مێژوونوسێك باس لە سستی و لاوازی ئەم میرە دەكات و دەڵێت كاتێ مرد هەموو كەس دەیزانی چەند لاواز و ناشارەزا بووە, لەسەردەمی ئەمدا كاروباری دەوڵەت لە لایەن سەركردەكانی لەشكر بەڕێوەدەبران[36], پاش مردنی (أبی كالیجاری كوڕی سلگان الدوله) (436–440ك/1044–1048ز) كوڕی (الملك الرحیم)خەسرەوفەیروز(440–447ك/1048–1055ز) هاتە سەر تەختی فەرمانڕەوایی, مێژوونوسان بە میرێكی لاواز و بێدەسەڵاتیان لە قەڵەم داوە, سەرباری پەرەسەندنی ناجێگیری ڕەوشی ناوخۆیی, هەرەشەی دەرەكی بووە هۆی لەناوچوونی دەوڵەتی بوەیهی[37].

چەندین میری خامۆش و بێ ئەزموون هاتنەسەر كورسی دەسەلات لە دەوڵەتی غەزنەوی كە كاریگەری هەبووە لە رووخانی ئەو دەوڵەتە, لەو دەمەی میر مەودودی كوڕی مەسعود (432–441ك/ 1040–1049) كۆچی دوایی كرد, چەندین میری لاواز حوكمیان كرد, وەك (عبد الرشید)ی كوڕی سولتان مەحمود (441–444ك/ 1049–1052ز) كە بە میرێكی بێدەسەلات لە قەڵەم دەدرێت, لە سەردەمی ئەمدا سەركردەی لەشكری ڕۆڵیان گێرا لە كارگێری دەوڵەتی غەزنەوی[38], بە هەمان شێوە پاش مردنی میر (علاو الدین) مەسعودی كوڕی ئیبراهیم (481–508/ 1088–1107ز), ئەرسەلانشای كوڕی (509–512ك/ 1115–1118ز) حوكمی كرد كە یەكێك بووە لە میرە لاوازەكانی غەزنەوی[39], لە دوای مردنی میر بەهرامشای كوڕی ئیبراهیم (512–548ك/ 1118–1153ز) خەسرەوشای كوڕی شوێنی گرتەوە كە ناوبراو هەشت ساڵ فەرمانڕەوایی كرد, ناوبراو میرێكی لاواز بووە و هەر لە سەردەمی ئەمدا دەسەلاتی ئەم دەوڵەتە لە باژێری غەزنە نەما و گوێزرایەوە بۆ ولاتی هیند[40].

4. لاوازی كارگێری و دەستێوەردانی ئافرەت لە كاروباری میرنشین

روون و ئاشكرایە لاوازی كارگێری یەكێك بووە لە ئەگەرەكانی پووكانەوە و رووخانی هەندێ لە میرنشینەكانی ڕۆژهەلاتی ئیسلامی, ئەو هۆكارە لە میرنشینی تاهیری بە ئاشكرا دەردەكەوێت, كاتێ سلێمان كوڕی تاهیری كوڕی (عبدالله)ی تاهیری والی بنەماڵەكەی بوو لە تەبەرستان, ناوبراو محەمەدی كوڕی ئەوسی بەلەخی كردە جێگری خۆی لەو هەرێمەدا, ئەوەی دوایی تەبەرستانی لە نێوان كورەكانی خۆی دابەشكرد و هەر كوڕێكی دانایە سەر شارێكی هەرێمەكە, خەلكی تەبەرستان تووشی ستەم و زۆرداری هاتن لە لایەن والی و جێگرانی میرنشینی تاهیریەوە, بەشێوەیەك لە ساڵێكدا سێ جار خەراجیان لە خەلك وەردەگرت, ئەمەش بووە هۆی نەرازیبوونی خەلكی تەبەرستان, بۆیە پشتگیری زەیدیان كرد و توانین هەرێمی تەبەرستان لە ژێر دەستی تاهیری دەربێنن[41].

لاوازی كارگێری سامانی یەكێكی دی بووە لە ئەگەرەكانی پووكانەوە و لەناوچوونی ئەو میرنشینە, بە شێوەیەك والیەكان دژایەتی میرانی سامانیان دەكرد, لە لایەكی ترەوە سەركردەی لەشكری دەستیانگرت بەسەر كاروباری میرنشین و میرانی سامانی بێ دەسەلات مانەوە, بەم شێوەیە كارگێری میرنشین پەكی كەوت و بووە هۆی بەتاڵبوونی گەنجینەی میرنشین و بەرەو لاوازبوون و رووخانی برد[42], بۆ نموونە, لە سەردەمی میر نوح كوڕی مەنصور دووبەرەكێ لە نێوان سەركردەكانی لەشكر دروست بوو لەسەر كارگێریكردنی خوراسان, تەنانەت زۆربەی جاران پێگیریان بە بڕیاری میری سامانی نەدەكرد[43].

دەوڵەتی بوەیهی كارگێریەكی یەكگرتووی نەبوو, بە تایبەت لە دوای مردنی (عچد الدوله) فەناخەسرەو (367–372ك/977–982ز)كە ناوبراو بەغدای كردبووە مەركەزی دەسەلاتداری و بڕیاری دەوڵەت, بەلام پاش مردنی ناوبراو ناوەندی بڕیار لە یەك مەركەز نەمایەوە و بووە هۆی لاوازبوونی كارگێری بوەیهیەكان, كە بووە هۆكارێك بۆ لەناوچوونی دەوڵەتی بوەیهی[44].

هەندێ لە ئافرەتانی بنەماڵەی دەسەلاتدار لە میرنشنەكانی ڕۆژهەلاتی ئیسلامی دەستیانوەردایە كاروباری میرنشین, دەستێوەردانی ئافرەت بە ئاشكرا لە میرنشینی سامانی دەردەكەوێت[45], بۆ نموونە, دایكی نوح كوڕی مەنصور كەسی خاوەن بڕیار بوو لە میرنشینی سامانیدا, تەنانەت دوورخستنەوەی (حسام الدوله أبو العباس تاش)ی سەركردەی لەشكری سامانی لە خوراسان بە پێی فەرمانی دایكی بوو[46].

5. هۆكاری ئابووری

یەكێكی تر لە هۆكارەكانی هەرەسهێنانی میرنشینەكانی ڕۆژهەلات لاوازی بارودۆخی ئابووری بووە, لە كۆتا ساڵانی تەمەنی میرنشینی تاهیری رەوشی ئابووری ناسەقامگیر بوو, ئەویش بە هۆی لاوازی میر و لاوازی كارگێری بووە, بە هۆی ستەمی دارایی لە لایەن والیەكانی تاهیری بەروبومی كشتوكاڵ راوەستا, بە هەمان شێوە كاریگەریەكەی لەسەر پیشەسازی كەمتر نەبوو, پیشەسازی لە هەموو ولات پشتگوێ خرا و پەكی كەوت, ئەوەش بە شێوەیەكی راستەوخۆ كاریگەری كردە سەر لایەنی بازرگانی, كە كرین و فرۆشتن لە بازار لاواز بوو و نەبوونی رێگای سەلامەت بوونە هۆی پاشەكشێی بازرگانی, لەوەدا روون دەبێتەوە ناسەقامگیری بارودۆخی ئابووری كاریگەری هەبووە لەسەر لەناوچوونی میرنشینی تاهیری[47].

بە هۆی خامۆشی و بێدەسەلاتی هەندێ لە میرانی سامانی و نانەوەی ئاژاوە لە ولات, بزاڤی بەرهەمداری لە هەموو بوارەكانی كشتوكاڵ, پیشەسازی و بازرگانی لەكار كەوت, چونكە هیچ یەكێك لەم بوارانە بە پێی پێویست كاری خۆیان نەدەكرد, ئەویش بە هۆی ناسەقامگیری و نائارامی لە سەتاسەری ولاتی سامانی, كە بووە هۆكاری كەمی بەرهەم و بەروبوومی كشتوكاڵ و پیشەسازی و خاڵیبوونی خەزێنەی میرنشین[48].

وەك ڕوونە بە هۆی ناڵەباری بارودۆخی سیاسی و كارگێری لە دەوڵەتی بوەیهی ناسەقامگیری ئابووری لێكەوتەوە, ئەوەبوو كاتێ وەزیر دووردەخرایەوە ئەوا دەست بەسەر سەروەت و سامانی دەگیرا, بۆیە وەزیرەكان سەروەتێكی زۆریان دەشاردەوە تاكو پاش دوورخسنەوەیان بۆیان بمێنێتەوە, لە لایەكی ترەوە ئەوانەی وەك

والی یان سەرکردەی لەشکر لەسەر هەرێمێك یان شارێك دادەمەزران خەراجی ئەو هەرێمە یان شارەیان دەخرایە ژێر دەست, ئەوەش بووە هۆی ئەوەی سەرکردەی لەشکر یان والی گرنگیان بە زەوی کشتوکاڵی نەدەدا و تەنیا ویستیان کۆکردنەوەی خەراج بوو, ئەوەش بووە هۆی لاوازبوونی کەرتی کشتوکاڵ و لاوازبوونی بەرهەمی ئەو کەرتە لە دەوڵەتی بوەیهی[49].

6. دووبەرەکێی ناوخۆیی

هەڤرکی و ململانێی ناوخۆیی لەسەر پلە و پۆست یەکێکە لە هۆکارەکانی بنەڕەتی بۆ لەناوچوونی زۆربەی میرنشینەکانی جیهانی ئیسلامی لەوانەش ئەوانەی لە ڕۆژهەڵات بوون, خواستی دەسەڵات لە لایەن ئەندامانی بنەماڵەی دەسەڵاتدار و بەربەرەکانێکردنیان لەسەر پۆست بوەتە ئاکامی لاوازی و هەڵوەشاندنەوەی یەکریزی و تەبایی لە خوودی هەر میرنشینێك.

مەسەلەی شەڕکردن و پاوانیکردنی دەسەڵات لە نێوخۆیی میرنشینی تاهیری زۆر بە کەمی ئاماژەی پێکراوە, وا دیارە هاتنەسەر دەسەڵاتی هەر میرێکی ئەو خێزانە نەبوەتە هۆی نەرازیبوونی ئەندامانی تری ئەو خانەوادەیە, سەرباری ئەوە نێوانی بنەماڵەی تاهیری بێگەرد نەبووە لە ناکۆکی, بە تایبەتی لە ساڵانی کۆتایی سەردەمی میرنشینەکە, مێژوونوسێك ئاماژە بەو ململانێیە دەکات کە لە سەردەمی دوایین میر محەمەدی کوڕی تاهیر, کورە مامەکانی حەسوودیان پێبرد و ڕێککەوتنیان لەگەڵ یەعقوبی صەففار کرد بۆ ئەوەی خوراسان بخاتە ژێر رکێفی خۆی, بەم شێوەیە میرنشینی تاهیری لەناوچوو[50].

دیاردەی هەڤرکی و ململانێی ناوخۆیی و کارتێکردنی لە رووخانی میرنشینی زەیدی عەلەوی لە چەندین حاڵەتدا بەدیدەکرێت, پاش مردنی میر حەسەن کوڕی عەلی (الاگروش – الناصر الکبیر) لە ساڵی (304ك/916ز) حەسەن کوڕی قاسم (الداعی الصغیر)ی زاوای شوێنی گرتەوە, لە سەردەمی ئەم میرە هەڤرکی نێوخۆیی لە ئاستێکی مەترسیدار بوو, کاتێ (أبی القاسم) جەعفەری کوڕی حەسەن, ئەحمەدی برای ئاگادارکردەوە بەوەی دەبێت یەکێك لەوان دەسەڵات بگرنەدەست نەك زاواکەیان, هەرچەند ناوبراو بە پێشنیاری برای رازینەبوو, بەڵام ئەویدی سووربوو لەسەر هەڵوێستەکەی, بۆیە (أبی القاسم) لەگەڵ محەمەدی کوڕی صەعلوکی والی سامانی لە ڕەی[51]ڕێککەوت بۆ دژایەتیکردنی میر حەسەنی زەیدی, سەرکردەی یاخیبوو لە ساڵی (306ك/918ز) شاری ئامولی[52] گرت و ماوەیەك فەرمانڕەوایی لێکرد, ساڵی دواتر میری زەیدی باژێرەکەی لەدەست دەرهێنا[53].

وەك ڕوونە ئاریشەی نێوانیان کۆتایی نەهات, وا دیارە هەردوو برا (أبی القاسم) و (أبی الحسین)ی کوڕانی حەسەن لە شارەکانی گەیلان[54] و جورجان[55] لە میری زەیدی یاخیبوون, تا رادەیەك (أبی الحسین) لە جورجانەوە هێرشی کردە سەر (الداعی الصغیر)ی میری زەیدی لە ئامول و لە ئەنجامی شەڕێکی نێوانیان میری زەیدی سەرکەوت[56], پاش ئەوە ڕێککەوتن لە نێوان میر حەسەن و (أبی الحسین)ی خەزووری ئەنجامدرا و هەردووکیان لە ئەستراباد[57] بوون, لەو کاتەدا هێرشیان کرایەسەر لە لایەن لەشکری سامانی و (أبی الحسین) ئەحمەد هاریکاری میر حەسەنی زاوای خۆی نەکرد و چووە ریزی (أبی القاسم) جەعفەری برای بۆ دژایەتیکردنی میر حەسەنی زەیدی, کاتێ میری زەیدی تەنیا مایەوە هەڵهات و کەوتە دەستی عەلی کوڕی وەهسوزانی نوێنەری خیلافە لە شارۆچکەی ڕەی, بەڵام هەندێ کەس ئازادیانکرد و گەڕایەوە گەیلان[58].

کوڕانی حەسەن (الاگروش) بەردەوام بوون لە دژایەتیکردنی میری زەیدی[59], بۆیە بە ناچاری هەڵهات, لە دوای ئەوە (أبی الحسین) جەعفەری کوڕی حەسەن (الاگروش) هاتە سەر کورسی دەسەڵات تا مردنی لە ساڵی (311ك/923ز)[60], پاش ئەوە (أبی القاسم)ی برای شوێنی گرتەوە, لە سەردەمی ئەم میرە هەڤرکی نێوخۆیی بەردەوام بوو, لەو دەمەدا حەسەن کوڕی قاسم (الداعی الصغیر) لە قوهستان[61] پەلاماری ئەم میرەیدا, بەڵام شکستی خوارد و هەڵهات, (أبی القاسم) میری زەیدی بوو تا مردنی لە ساڵی (313ك/925ز)[62], پاش ئەو محەمەدی کوڕی ئەحمەدی برازای بووە شوێنگرەوەی, وا دیارە لە ماوەی فەرمانڕوایی ئەمدا کێشە و ملمڵانێی نێوخۆیی کۆتایی نەهات, لەو دەمەدا سەرکردە ماکان کوڕی کالی[63] دژایەتی کرد[64].

پاش مردنی ئەو میرە, (أبی جعفر)ی کوڕی ئەحمەدی برای بووە جێگرەوەی, وەك ڕوونە سەرکردە ماکان کوڕی کالی دژایەتی ئەم میرەی کرد و چەندین شەری دژی ئەنجامدا, لەو کاتەدا حەسەن کوڕی قاسم (الداعی الصغیر) جارێکی تر بەدیارکەوتەوە و بووە لایەنگری سەرکردە ماکان کوڕی کالی لە باژێری ئامول[65], لەو دەمەدا سەرکردە ئەسفاری کوڕی شێرەوەییە[66] خیانەتی لە زەیدی کرد و بووە لایەنگری میر نەصری کوڕی ئەحمەدی سامانی, لە شەڕێکی نێوان میر حەسەن و سەرکردەی ناوبراو لە ساڵی (316ك/928ز) لە شارۆچکەی ئامول, میری زەیدی کوژرا و کۆتایی بە میرنشینی زەیدی هات[67].

لە دوا ئەڵقەی کێشە و رکابەریە ناوخۆیی کە ڕاستەوخۆ کاریگەری و باندۆری هەبوو لەسەر چارەنووسی دەسەڵاتی بنەماڵەی صەففاری, لە ساڵی (276ك/889ز) عەلی برای میر عەمری صەففار لە زیندان لە قەڵای بم[68] هەڵهات و پەیوەندی بە نەیارانی برای خۆی کرد[69], پشتی بەدیلگرتنی میر عەمر و ناردنی بۆ بەغدا, تاهیری کوڕی محەمەدی کوڕی عەمر شوێنی گرتەوە, لە هەمان کاتدا بەشێکی لەشکر پشتگیری (اللیپ) کوڕی عەلی برازای میر عەمریان کرد بۆ ئەو مەبەستە, لە ئاکامی ئەم کردەوەیە ناکۆکی و دووبەرەکێ لە نێوان

لایەنگرانی هەردوو کەسایەتی دروست بوو, سەرکردە سەبکەری کە خزمەتکاری میر یەعقوب و میر عەمر بوو ئەم ڕەوشەی بە دەرفەت وەرگرت و کاروباری میرنشینی صەففاری خستە ژێردەستی خۆیەوە, و میر تاهیر تەنیا هێما بوو[70].

لە درێژەی ڕکابەری ناوخۆیی صەففاری, میر تاهیری کوڕی محەمەد, (الليپ)ی کوڕی عەلی و سەرکردە سەبکەری لە هەرێمی فارس هێشتەوە و خۆی گەڕاوە سەجستان, بەڵام خەریکبوونی ئەم میرە بە خۆشی دونیا و پشتگوێخستنی کاروباری میرنشین بووە مایەی نەرازیبوونی لەشکر و ئەندامانی تری بنەماڵەی صەففاری, بۆیە لە ساڵی (296ک/908ز) میر (الليپ) کوڕی عەلی پەلاماری دا و لە سەجستان دەریخست, پاش شکستەکەی, تاهیری کوڕی محەمەد و یەعقوبی برای شاڵاویان بردە سەر سەبکەری لە فارس, بەڵام شکستیان خوارد و دەستبەسەرکران و ناردرانە بەغدا[71]. لە ساڵی (297ک/909ز) میر (الليپ)ی صەففار شاڵاوی بردە سەر سەبکەری لە هەرێمی فارس و دەریکرد, بەڵام خەلیفە (المقتدر بالله) (295–320ک/907–932ز) لەشکری ناردە هاوکاری سەبکەری و توانین سەرکەون بە سەریدا میری ناوبراو دەستگیرکرا و ناردرایە بەغدا لە ساڵی (298ک/910ز)[72], بەم شێوەیە میرنشینی صەففاری لەناوچوو.

ڕوون و ئاشکرایە فاکتەری هەڤرکی نێوخۆیی کاریگەری لە ڕووخان و هەرەسهێنانی میرنشینی سامانی هەبووە, لە دوا زنجیرەی ناکۆکی و ڕکابەری ناوخۆیی سامانی, لە سەردەمی میر نوح کوڕی مەنصوری کۆتا میری سامانی ئاشوب و ناجێگیری نێوخۆیی پەرەی سەند, ئەوەبوو (أبو الحسن کوڕی سیمجور الدواتی)[73] سەرکردەی لەشکری سامانی لە خوراسان یاخیبوو, بۆیە ناوبراو لە لایەن میری سامانی لە خوراسان دووخرایەوە و (حسام الدوله أبو العباس تاش) لە شوێنی دامەزرێنرا[74], لەساڵی (376ک/986ز) میری سامانی بڕیاری دا بە لادانی والی ناوبراو و محەمەدی کوڕی ئیبراهیم کوڕی سیمجوری دامەزراند بە شوێنگرەوەی, ئەم فەرمانە قبولکراو نەبوو لە لایەن (حسام الدوله) و ڕایگەیاند کە بەو بڕیارە پابەند نابێت و بە تۆپزی نیسابوری خستە ژێر ڕکێفی خۆی, ساڵی دواتر میری سامانی لەشکری بە ڕابەری (أبو الحسن) سیمجور و فائیق (الخاصه)[75] ناردەسەر سەرکردەی یاخیبوو, ئەویش بەناچاری هەڵهات بۆ شارەدێی جورجان, (أبو الحسن) سیمجور بووە سەرکردەی لەشکری سامانی لە خوراسان[76].

پاش مردنی (أبو الحسن) سیمجور لە ساڵی (381ک/991ز) (أبو علی) کوڕی شوێنی گرتەوە لە سەرکردایەتیکردنی لەشکری سامانیەکان لە خوراسان, سەرکردە فائیق (الخاصه) دژایەتی کرد, لە ئەنجامی شەڕێکی نێوانیان (أبو علی) سیمجور سەرکەوت[77], و فائیق (الخاصه) ڕوویکردە شارۆچکەی مەڕو ڕوز[78], پاش ئەوە فائیق (الخاصه) بێ ئاگاداری میری سامانی بەرەو بوخارا[79] بەڕێکەوت, لە ئەنجامی شەڕێکدا بەرانبەر لەشکری میری سامانی شکست پاشەکشەی کرد بۆ شارەدێی ترمژ[80], ناوبراو لە شەڕێکدا سەرکەوت بە سەر والی جورجان[81].

لە لایەکی دیکەوە لە ساڵی (383ک/993ز) کێشە و ئاڵۆزی لە نێوان میر نوح کوڕی مەنصور و (أبو علی) کوڕی سیمجور سەریهەڵدا, ئەوی دوایی دەستیگرت بەسەر سەروەت و سامانی خوراسان و بەسەر لایەنگرانی خۆی دابەشی کرد[82].

بێگومان ئەو کردارە نارەزایی میری سامانی بەدوای خۆی هێنا و داوای لە کوڕی سیمجور کرد هەندێ لە دەڤەری هەرێمەکە بخاتە ژێردەستی لایەنگرانی ئەو, بەڵام ئەوەی نەکرد و خوراسانی خستە ژێر دەستی خۆی بەبێ ڕەزامەندی میری سامانی, سەرباری ئەوەش نازناوی (أمیر الأمراو)ی داناسەر خۆی و ناوی لە وتاری هەینی خوێنرایەوە[83].

پاش ئەوە هەڤرکی میر نوح کوڕی مەنصور لەگەڵ هەر یەکە لە (أبو علی) سیمجور و فائیق (الخاصه) گەیشتە ئاستێکی باڵا کە بووە هۆی ئەوەی داوای هێزی دەرەکی بکەن بۆ داگیرکردنی وڵاتی سامانی, ئەوەبوو لە ساڵی (383ک/993ز) ئەم دوو سەرکردەیە بە جیا پەیوەندیان بە میری دەوڵەتی ئیلکخانی تورکی[84] (شهاب الدوله) هارون کوڕی سلێمانی کە ناسراوە بە بەغراخان کرد و هانیاندا بۆ داگیرکردنی زەوی سامانیەکان[85].

کاتێ میری تورکی پەلاماری وڵاتی سامانی دا, میر نوح کوڕی مەنصور داوای هاوکاری لە هەریەکە لە (أبو علی) سیمجور و فائیق (الخاصه) کرد بۆ ڕێگریکردن لە داگیرکاریەکانی میری تورکی, بەڵام نەك تەنیا هاوکاریان نەکرد بەلکو بوونە بەشێك لە لەشکری دوژمن بۆ دەستبەسەرداگرتنی وڵاتی سامانی[86], پاش داگیرکردنی بوخارا لە لایەن میری تورکی ئیلکخانی, میری نوح کوڕی مەنصور هەڵهات و خۆی گەیاندە باژێری ئامول لە تەبەرستان و چەندین جار نامەی بۆ (أبو علی) سیمجور نارد بۆ ئەوەی هاوکاری بکات, بەڵام گوێڕایەڵی نەکرد[87].

وەك ڕوونە لە دوای کشانەوەی میر بەغراخان و گەڕانەوەی میری سامانی بۆ بوخارا[88] هەڵوێستی هەر یەکە لە (أبو علی) سیمجور لە خوراسان و فائیق (الخاصه) بە یاخیبوون مایەوە, لە ساڵی (384ک/994ز) سەرکردە فائیق (الخاصه) هێرشی بردە سەر بوخارای پایتەختی سامانیەکان, لە بەرانبەردا میری سامانی سوپای ئامادەکرد بۆ ڕووبەڕووبوونەوە و لە شەڕێکی نێوان هەردوو سوپا, سەرکردەی یاخیبوو شکست و ڕوویکردە خوراسان بۆ لای (أبو علی) سیمجور[89] و هەردوو سەرکردەی یاخیبوو ڕێککەوتن لەسەر دژایەتی کردنی میری سامانی, بۆیە ئەو میرە پەنای بردەبەر سبکتکینی میری غەزنەوی, ئەویش بەدەم داواکاریەکەی هات و خۆی و مەحمودی کوڕی بە لەشکرێکی گەورەوە گەیشتنە خوراسان و هەردوو

سەرکردەی یاخیبووانی سامانیان تووشی شکست کرد و میری سامانی مەحمودی کوڕی سبکتکینی وەك والی خوراسان دامەزراند[90].

پاش مردنی ئەم میرە لە ساڵی (387ک/997ز) مەنصوری کوڕی نوح (387–389ک/ 997–998ز) بووە شوێنگرەوەی باوکی و لە دوای دوو ساڵ لە فەرمانڕەواییەکەی لە لایەن سەرکردە فائیق (الخاصە) و هەندێ سەرکردەی دی دەستگیرکرا و کوێرکرا و (عبد الملك) براکەیان داناشوێنی[91]. ناکۆکی ناوخۆیی کاریگەریەکی راستەوخۆی هەبوو لە لاوازبوون و هەرەسهێنانی میرنشینی سامانی.

مێژوونوسان گرنگیانداوە بە نووسینی چەندین دیاردەی ململانێی نێوان دەسەڵاتدارانی میرنشینی زەیاری, دەستپێکی ئەم ئاژاوەگێریە دەگەرێتەوە بۆ کوژرانی میر مەرداویچ کوڕی زەیار (316–323ک/928–934ز) لە لایەن هەندێ لە خزمەتکارانی[92], پاش مردنی میر وشمکیری زەیاری لە ساڵی (357ک/967ز) هەڤرکی نێوخۆیی سەریهەڵدایەوە, ئەویش ململانێی نێوان بیستون و قابوس کوڕانی میری ناوبراو لەسەر کورسی دەسەڵات, سامانی پشتگیری بیستون یان کرد تاکو ببێتە میری زەیاری, بەڵام قابوس پەیوەندی بە (رکن الدولە)ی بوەیهی کرد و کچی خۆی پێبەخشی بۆ ئەوەی پشتگیری بکات لە یەکلایکردنەوەی ئەو هەڤرکیە, میری بوەیهی بەدەم داواکاریەکەی هات بووە هۆی ئەوەی خەلیفە (الگائع لله) (363–381ک/973–991ز) فەرمانی دەرکرد بە دامەزراندنی قابوس لە شوێنگرتنەوەی باوکی لە جورجان و تەبەرستان[93], و نازناوی (ڤهیر الدولە)ی پێدا, بەڵام دووبەرەکێی نێوان هەردوو برا کۆتایی نەهات تا مردنی بیستون لە ساڵی (365ک/975ز)[94].

لە ساڵی (403ک/1012ز) لەشکری میرنشینەکە میر (قابوس)یان ناچارکرا واز لە دەسەڵات بێنێت بۆ مەنوجەهری کوڕی, میری لادراو چووە قەڵای جەناشك[95] و ژیانی خۆی بۆ خوداپەرستی تەرخانکرد, بەڵام لە لایەن هەندێ لە سەرکردەی لەشکری زەیاری لە ناوبرا, هەرچەند میری زەیاری سەرکەوتوو بوو لە لەناوبردنی هەموو ئەوانەی بەشداربوون لەکوشتنی باوکی[96], بەڵام نەیتوانی خۆی قورتار بکات لە پیلانگێری نێوخۆیی و لە لایەن (أبی کالیجار) کوهی کوڕی یوهانی خاڵی ژەهر خوارد کرا و لەناوبرا, چونکە خاڵی خوازیاری دەسەڵات بوو, لە لایەکی دیەوە میری زەیاری هیچ میراتگری شەرعی نەبوو جگەلە کوڕێکی منداڵ بە نێوی نەوشێروان, سەرباری ئەوەی ناوبراو میری زەیاری بوو, بەڵام تەنیا هێما بوو و هەموو دەسەڵات لەدەستی (أبی کالیجار)ی خاڵی باوکی بوو[97].

وەك زانراوە کێشە و ململانێی نێوان ئەندامانی بنەماڵەی بوەیهی بە تایبەتی لە سەردەمی کۆتا میرەکان بووە ئەگەرێکی سەرەکی لەسەر لەناوچوونی دەوڵەتی بوەیهی, وەك ڕوونە پاش مردنی (جلال الدولە) لە ساڵی (435ک/1043ز) کێشە لە نێوان (الملك العزیزی کوڕی جلال الدولە) و (أبی کالیجاری کوڕی سلگان الدولە) لەسەر کورسی فەرمانڕەوایی سەریهەڵدا, کاتێ میری پێشوو مرد لەشکر لە بەغدا پەوەیوەندیان بە (الملك العزین) کرد کە لە واست[98] بوو و داوایان لێکرد بگاتە بەغدا بۆ شوێنگرتنەوەی باوکی, کاتێ (أبی کالیجار) هەواڵەکەی پێگەشت پەیوەندی بە لەشکری پایتەخت کرد و رازیکردن بۆ ئەوەی پشتگیری بکەن و لە لایەنگری (الملك العزین) پەشیمان بوونەوە, ئەویش کاتێ بەوەی زانی بارودۆخ لە بەرژەوەندی (أبی کالیجار) یەکلابۆتەوە ناچار کشایەوە بۆ واست, و (أبی کالیجار) بووە میری بوەیهی لە ساڵی (436ک/1044ز)[99], پاش مردنی ئەم میرە لە ساڵی (440ک/1048ز) کوڕی بە ناوی (الملك الرحیم) خەسرەو فەیروز بووە جێگرەوەی, لە سەردەمی ئەم میرە کێشە و ململانێی ناوخۆیی بەردەوام بوو, هەر لە ماوەی ساڵی یەکەمی فەرمانڕەواییەکەی (أبو منصور) فولادستونی برای یاخیبوو و شاری شیراز[100] ی داگیرکرد, ئەمەش نارەزایی میری بوەیهی لێکەوتەوە و لەشکرێکی نارد بۆ سەر برای و ئەو باژێرەیان لە دەست دەرهێنا و وتاری هەینیان بە ناوی (الملك الرحیم) خوێندەوە[101].

بێگومان هەڤرکی نێوان ئەم دوو برایە کۆتای نەهات, لە ساڵی (441ک/1049ز) (الملك الرحیم) خۆی سەرکردایەتی لەشکری کرد و پەلاماری برای دا لە شیراز, بەڵام لە خودی لەشکری خۆی ناکۆکی ڕوویدا لە نێوان لەشکری بەغدا و تورکەکان, لە هەمان کاتدا لەشکری دەیلەمی پشتگیری (أبو منصور) فولادستونیان کرد کە لە قەڵای ئەصتەخر[102]بوو, (الملك الرحیم) بە ناچاری کشایەوە و برای هەموو هەرێمی فارسی داگیرکرد[103], لە ساڵی (443ک/1051ز) میری بوەیهی بە لەشکرێکی بێشومارەوە هێرشی کردە سەر (أبو منصور)ی برای لە شیراز و لە ئاکامێکی شەرێکی خوێناوی نێوان هەردوولا, لەشکری بەغدا سەرکەوتن و ژمارەیکی زۆر لەو جەنگەدا کوژران و شارەکە لە لایەن میری بەغداوە داگیرکرا[104], لە ساڵی (443ک/1051ز) (الملك الرحیم) ویستی (أبو منصور)ی برای لاواز بکات کە لەو کاتەدا لە ئەصتەخر بوو, لەشکرێکی نارد و فارسیان خستە ژێر رکێفی خۆیان, دیارە ئەم ناکۆکیە شیانی سەربازیی بوەیهی لاواز و نابووت کرد [105].

هەر لە درێژەی کێشە ناوخۆییەکاندا لە ساڵی (444ک/1052ز) (أبو علی) لە (الملك الرحیم)ی برای یاخیبوو و دەستی بەسەر بەصرەدا گرت, بۆیە میری بوەیهی خۆی سەرکردایەتی لەشکری کرد و هێرشیکردە سەر بەصرە و گەڕاندیەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی[106], لە بەردەوامی ناکۆکی ناوخۆیی و لە کۆتا ساڵی فەرمانڕەوایی دەوڵەتی بوەیهی فولازی دەیلەمی کە خاوەنی قەڵای ئەصتەخر بوو هێرشی بردە سەر (أبو منصور) فولادستونی بوەیهی لە شیراز و شارەکەی لە دەست دەرهێنا, کاتێ (الملك الرحیم) بەوەی زانی لەشکرێکی ناردەسەری و بەهاوکاری فولادستون خۆیان گەیاندە شیراز و

گەمارۆی فولازی دەیلەمیان دا, ئەویش بە ناچاری هەڵهات و شارەکە چووە ژێردەستی میری بەغدا[107] لە سەردەمی ئەم میرە کێشەی ناوخۆیی بوەیهی لە بەغدا فراوان بوو بە هۆی سەرکردە بەساسیری[108], بە جۆرێك ئەو سەرکردەیە هەموو کاروباری عێراقی بەدەست بوو و خەلیفە (القائم بأمر الله) (422–467ك/ 1030–1074ز) و (الملك الرحيم)ی بوەیهی تەنیا هێما بوون و هیچیان بەدەستەوە نەبوو[109], هەر لەسەردەمی ئەم میرە دەوڵەتی بوەیهی لەسەر دەستی سەلجوقی لەناوبرا[110].

ناکرێت کاریگەری و باندۆری دوبەرەکێی ناوخۆیی لەسەر دەسەڵات بە هەند وەرنەگیرێت لەسەر بێهێز بوون و رووخانی دەوڵەتی غەزنەوی, دیارە سوڵتان مەحمودی کوڕی سبکتکین (387–421ك/997–1030ز)ی غەزنەوی دەسەڵاتدارێکی هەرە ناسراوی جیهانی ئیسلامیە و یەکێکە لە کەسایەتیە سیاسیەکانی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی کە دەوڵەتی غەزنەوی لە سەردەمی گەیشتە ئەوپەڕی بەهێزی و پانوپۆڕی, بەڵام دوای مردنی کێشە و ئاڵۆزی کەوتە نێوان هەردوو کوڕانی, محەمەد و مەسعود, چونکە سوڵتان مەحمود پێش مردنی بڕیاری دا بە جێنشینکردنی محەمەدی کوڕی, سەرباری ئەوەی لە مەسعود بچوکتربوو, ئەوەی دوایی نێردەی نارده لای برای و داوای لێکرد واز لە فەرمانڕەوایی بێنێت, بەڵام داخوازنامەی رەتکرایەوە, هەرچەند ئالتونتاش[111] ئامۆژگاری محەمەدی کرد رازیبێت بە داواکاری برای, بەڵام گوێڕایەڵی نەکرا, لەشکری برای گەیشتە نیسابور, لە بەرانبەردا ئەویش لەشکری بە رابەری هەریەکە لە یوسف کوڕی سبکتکینی مامی و سەرکردە عەلی خویشاوەند ئامادەکرد بۆ روبەروبوونەوە, کاتێ زانین ناتوانن بەرگری بکەن ئەو دوو رابەرە میری غەزنەیان دەستگیرکرد و کوێریانکرد و ناردنە قەڵای تەکناباد[112].

ئەو کردەوەیە لە لایەن سوڵتان مەسعود قبولنەکراو بوو, بووە هۆکاری کوژرانی عەلی خویشاوەند و زیندانیکردنی یوسفی مامی, سوڵتان مەسعود بووە میری میرنشینی غەزنەوی[113], لە سەردەمی ئەمدا و لە ساڵی (424ك/1032ز) ئەحمەدی کوڕی یەنالتەکین نوێنەری غەزنەوی لە وڵاتی هیند یاخیبوو, کاتێ سوڵتانی غەزنەوی گەیشتە ئەو وڵاتە, نوێنەرەکەی گەڕایەوە ژێردەستی غەزنەوی, بەڵام لە ساڵی (426ك/1034ز) دووبارە یاخیبوویەوە, ئەمجارەیان بە هۆی فشاری لەشکری غەزنەوی خۆی کوشت[114], لە ئەنجامی ناجێگیری هەڵومەرجی ناوخۆیی کوژرانی سوڵتان مەسعودی لێکەوتەوە, ئەم میرە لە ساڵی (432ك/1040ز) بەرەو هیند بەرێکەوت و محەمەدی برای لەگەڵ خۆی برد, لە رێگادا زۆرێك لە لەشکری لێی جیابوونەوەو پشتگیری براکەیان کرد بۆ شوێنگرتنەوەی, بە پیلانگێری محەمەد و یوسفی مامی و هەندێ لە سەرکردەی لەشکر, سوڵتان مەسعود کوژرا, محەمەد کاروفەرمانی دەوڵەتی خستە ژێردەستی ئەحمەدی کوڕی, ئەو کردەوەیە قبولکراو نەبوو لە لایەن مەودودی کوڕی مەسعود کە ئەوکات لە بەلەخ بوو, ناوبراو هێرشی کردە سەر غەزنە و هەموو ئەوانەی لەناوبرد کە دەستیان هەبوو لە کوشتنی باوکی, جگەلە (عبدالرحيم)ی کوڕی محەمەدی مامی, چونکە دەستینەبوو لەو پیلانەدا[115].

پاش مردنی ئەو میرە لە ساڵی (441ك/1049ز), عەلی برای شوێنی گرتەوە, بەڵام لە لایەن (عبدالرشيد)ی کوڕی سوڵتان مەحمود رێگری لێکرا و خۆی بووە میری غەزنەوی, لە ساڵی (444ك/1052ز) دەرگاوانی میری غەزنەوی بە نێوی توغرول ئەو میرەی لەناوبرد و دەستی بەسەر غەزنەدا گرت, بەڵام خێرخیزی نوێنەری غەزنەوی لە وڵاتی هیند خۆی گەیاندە غەزنە و لەناویبرد, و فروخزادی کوڕی سوڵتان مەحمود (444–451ك/1052–1059ز)ی کردە میری غەزنەوی[116], پشتی لە دونیا دەرچوونی میر(علاو الدوله) مەسعودی کوڕی ئیبراهیم لە ساڵی (508ك/1114ز), ئەرسەلانشای کوڕی جێگای گرتەوە, میری ناوبراو رابوو بە زیندانکردنی هەموو براکانی جگەلە بەهرامشا, ئەوەی دوایی رویکردە لای سوڵتان سەنجەری سەلجوقی خاڵۆی لە خوراسان, سەرباری ئەوەی سوڵتانی سەلجوقی کاریکرد بۆ پێکهێنانی خوارزاکانی, بەڵام بێ ئەنجام بوو, بۆیە هاریکاری بەهرامشای کرد بۆ شاڵاوبردنەسەر غەزنە و سەرکەوتوو بوو لە دەرکردنی ئەرسەلانشا و بوونی بەهرامشا بە میری غەزنەوی, ناوبراو بە ناوی سەلجوقی فەرمانڕەوایی لە غەزنە کرد[117].

7. بۆچوونی (ئیبن خەلدون) (م:808ك/1405ز) لە بارەی تەمەنی دەوڵەت و جێبەجێکردنی لەسەر میرنشین و دەوڵەتانی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی

هزر و فەلسەفەی ئیبن خەلدون لە مەڕ سەرهەڵدان و گەشەکردن و رووخانی دەوڵەت, فەلسەفەیەکی تایبەتە و ڤەکۆلین لە بارەی ئەم هزر و فەلسەفەیە و جێبەجێکردنی لەسەر هەر دەوڵەتێك یان میرنشینێکی ئیسلامی لە سەدە ناوەنجیەکان بابەتێکی تایبەت لەخۆ دەگرێت, بەڵام لەم توێژینەوەیە دەتوانین سوود لەم بیردۆزە وەرگرین لەبارەی تەمەنی دەوڵەت و جێبەجێ کردنی لەسەر میرنشین و دەوڵەتانی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی.

دەوڵەت تەوەری سەرەکیە لە فەلسەفە و بیردۆزی ئیبن خەلدون لە پەرتووکی (المقدمە), لەبەرئەوە بابەتی سەرەکی لە لێکۆڵینەوە و هزری ئەم مێژوونوسە هۆکارەکانی سەرهەڵدان و رووخانی دەوڵەتە, لێکۆلەرانی تایبەت بە هزری ئیبن خەلدون و هزری سیاسی فەلسەفەی ئیسلامی پێی دەڵێن ((بیردۆزی ئیبن خەلدون لە سەرهەڵدان و لەناوچوونی دەوڵەت))[118], بە پێی ئەم بیردۆزە دەوڵەت بە سێ قۆناغ دەرباز دەبێت کە بریتین لە قۆناغی سەرهەڵدان و گەشەکردن و قۆناغی پێگەیشتن و قۆناغی پیر بوون و داکشان و بەرەو

لەناوچوون[119]، بەپێی بۆچوونی ئیبن خەلدون تەمەنی دەوڵەت زۆربەی جار زۆرتر نابێت لە تەمەنی ناوەندی سێ نەوە (جیل)ی مرۆڤ، کە تەمەنی ناوەندی هەر نەوەیەك چل ساڵە، تەمەنی سێ نەوە بریتیە لە سەد و بیست ساڵ، لەمڕووەوە ژیانی دەوڵەت هاوشێوەی تەمەنی مرۆڤە و سێ قۆناغە، تەمەنی منداڵی (قۆناغی دروست بوون)، تەمەنی گەنجێتی (قۆناغی گەشەکردن)، تەمەنی پیری (قۆناغی لەناوچوون)[120].

ئەگەر ئەم بیردۆزە لەسەر میرنشینەکانی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی جێبەجێ بکەین، تا رادەیەکی زۆر راست و دروستە، لە کۆی حەوت میرنشین و دەوڵەت کە توێژینەوەمان لەسەر ئەنجامداوە تەنیا تەمەنی یەك دەوڵەت لە سەد و بیست ساڵ زیاتربووە، ئەویش دەوڵەتی غەزنەویە کە دوو سەد و سیی و یەك ساڵ تەمەنی بووە، جگە لەوە شەش میرنشینی دی، سێ لەوان تەمەنیان لە سەد و بیست ساڵ کەمتر بووە، ئەوانیش میرنشینەکانی تاهیری، زەیدی عەلەوی و صەففاری بوون، ئەوانی دی تەمەنیان لەنێوان سەد و حەڤدە تا سەد و بیست و هەشت ساڵ بووە، ئەوانیش هەردوو میرنشینی سامانی و زەیاری و دەوڵەتی بوەیهی بوون.

8. پەراوێز

-1 الطبري، تاريخ الرسل والملوك، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم (القاهرة:1967م)، ج8، ص ص577–580.

-2 ابن اسفنديار، تاريخ طبرستان، ترجمة: احمد محمد نادي، (القاهرة:2002م)، ص ص238–244.

-3 الطبري، تاريخ الرسل والملوك، ج10، ص141.

-4 النرشخي، تاريخ بخارى، تحقيق: أمين عبدالمجيد بدوي و نصرالله مبشر الطرازي، (القاهرة:1993م)، ص ص131–134.

-5 الهمذاني، تكملة تاريخ الطبري، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم (القاهرة:1967م)، ص ص251–252.

-6 القرطبي، صلة تاريخ الطبري، (القاهرة:1967م)، ص ص353–354 " البيروني، الآثار الباقية عن قرون الخالية (لايبزيغ:1878م)، ص213 " ابن هلال الصابئ، رسوم دار الخلافة، تحقيق: ميخائيل عواد، (بيروت:1986م)، ص131.

-7 إيمان بنت علاء الدين إبراهيم صائغ، العلاقات الخارجية للدولة الغزنوية، (351–582هـ/962–1186م)، رسالة ماجستير، كلية الشريعة والدراسات الاسلامية، جامعة أم القرى، (مكة المكرمة:2004م)، ص2–6.

-8 نيكيتا ايليسيف، الشرق الاسلامي في العصر الوسيط، ترجمة: منصور أبوالحسن، (بيروت:1986م)، ص ص272–273.

-9 ويليام جيمس ديورانت، قصة الحضارة، ترجمة: زكي نجيب محمود وآخرين، (بيروت:1988م)، ج13، ص99.

-10 احمد محمد عدوان، موجز في تاريخ دويلات المشرق الاسلامي، (الرياض:1990م)، ص36.

-11 خواندمير، روضة الصفا في سيرة الانبياء والملوك والخلفا– تاريخ الدولة الطاهرية والصفارية والسامانية وآل بويه والاسماعيلية والملاحدة، ترجمة عن الفارسية: أحمد عبدالقادر الشادلي، (القاهرة:1988م)، ص51.

-12 ابن الاثير، الكامل في التاريخ، تحقيق: عمر عبد السلام تدمري، (بيروت:1997م)، ج6، ص ص650.

-13 ابن اسفنديار، تاريخ طبرستان، ص ص280–281 " فيلفرد ماديلونغ، أخبار أئمة الزيدية في طبرستان و ديلمان و جيلان، (بيروت:1987م)، ص34.

-14 الطبري، تاريخ الرسل والملوك، ج10، ص ص83–84 " مسكويه، تجارب الأمم وتعاقب الهمم، تحقيق: أبو القاسم إمامي، (طهران:2001م)، ج5، ص ص9–10.

-15 ابن خلكان، وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، تحقيق: إحسان عباس، (بيروت:1978م)، ج6، ص432 "الصفدي، الوافي بالوفيات، تحقيق: أحمد الأرناؤوط وتركي مصطفى، (بيروت:2000م)، ج24، ص313.

-16 كرديزي، زين الأخبار، تعريب، عفاف السيد زيدان، (القاهرة:2006م)، ص210.

-17 النرشخي، تاريخ بخارى، ص122.

-18 احسان ذنون عبداللطيف الثامري، نظام الحكم والإدارة في الدولة السامانية، مجلة المشكاة للعلوم الإنسانية والاجتماعية، ع3، (تونس:2014م)، ص239.

-19 حسن كريم الجاف: موسوعة تاريخ ايران السياسي من قيام الدولة الصفارية الى قيام الدولة الصفوية، (بيروت:2008م)، ج2، ص78.

-20 البغدادي، تاريخ بغداد، تحقيق: بشار عواد معروف، (بيروت:2001م)، ج11، ص48 " سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان في تواريخ الأعيان، تحقيق: محمد بركات، و اخرون، (دمشق:2013م)، ج18، ص324.

-21 ابن الاثير، الكامل في التاريخ، ج8، ص602–605 " ابن العبري، تاريخ مختصر الدول، تحقيق: أنطون صالحاني اليسوعي، (بيروت:1994م)، ص ص183–184.

-22 بڕوانە: لە تەوەری پێنجەمدا باس لە ناکۆکی ناوخۆیی کراوە.

23- الطبري، تاريخ الرسل والملوك، ج9، ص ص507-508 " كرديزي، زين الأخبار، ص201 " ابن خلكان، وفيات الأعيان، ج6، ص411 " سالم جبران سعد، الأسرة الطاهرية ودورها في تاريخ الخافة العباسية (194-289هـ/809-901م)، رسالة ماجستير، كلية الآداب، جامعة الفاتح، (طرابلس:2008م)، ص144.

24- ابن اسفنديار، تاريخ طبرستان، ص ص238-244 " سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ج15، ص267.

25- سعد، الأسرة الطاهرية، ص ص144-145.

26- ابن اسفنديار، تاريخ طبرستان، ص ص283-295.

27- الطبري، تاريخ الرسل والملوك، ج10، ص141 " ابن الاثير، الكامل في التاريخ، ج6، ص610 " ابراهيم باستانى باريزى، يعقوب بن الليث الصفار، ترجمة: محمد فتحي يوسف الريس، (بيروت:د.ت)،، ص ص246-247.

28- ((أبو عبدالله)ی جيهانی: ناوی ئەحمەدی كوری محەمەدی كوری نەصری جيهانيە، كەسێكی زيرەك و بلێمەت بووە، مير نەصری سامانی هەر لە سەرەتای فەرمانڕەوايی خۆيدا (أبو عبدالله)ی كردە وەزيری خۆی، ئەم كەسە چەندين پەرتووكی هەبووە وەك (المسالك والممالك) و (الزيادات) و (العهود والحلفاو والٌمراو) و (آيين). ابن النديم، الفهرست، تحقيق: إبراهيم رمچان، (بيروت:1997م)، ص170 " الصفدى، الواق بالوفيات، ج8، ص ص36-37).

29- المسعودي، التنبيه والإشراف، (بيروت:1968م)، ص65 " النرشخي، تاريخ بخارى، ص133 " ياقوت الحموي، معجم الأدباء = إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب، تحقيق: إحسان عباس، (بيروت:1993م)، ج5، ص ص2317-2318.

30- البيهقي، تاريخ بيهق، ترجمة عن الفارسية و حققه، يوسف الهادي، (دمشق:2004م)، ص577 " سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ج17، ص480 " فراس سليم الحسني السامرائي، تاريخ الإمارات الإسلامية بالمشرق الإسلامي، (عمان:2014م)، ص91.

31- اليميني في شرح أخبار السلطان يمين الدولة و أمين الملة محمود الغزنوي، تحقيق: إحسان ذنون الثامري، (بيروت:2004م)، ص151.

32- ابن الجوزي، المنتظم في تاريخ الأمم والملوك، تحقيق: محمد عبد القادر عطا و مصطفى عبد القادر عطا، (بيروت:1995م)، ج15، ص95 " ابن الاثير، الكامل في التاريخ، ج7، ص ص710-728 " ابن كثير، البداية و النهاية، (بيروت:1990م)، ج11، ص348.

33- ياقوت الحموي، معجم الأدباء، ج5، ص2182 " ابراهيم عبدالمنعم سلامة أبو العلا، في تاريخ الدولة الاسلامية المشرقية المستقلة عن الخلافة العباسية، (الاسكندرية:2005م)، ص340.

34- عەيارييەكان: لە كۆمەڵێك خەلك پێكهاتبوون لە رەگەز و ئاينی جياواز كە بەشدارييان لە شۆرش و بزاڤ دەكرد دژی دەوڵەت، و زۆر جار خۆيان دەبوونە هۆكاری ڕەوشی ئاژاوە و نائارامی، چونكە كاری دزيان دەكرد و ماڵ و سەروەتی خەلكيان تالآن دەكرد و پەلاماری مولكی دەوڵەتيان دەدا. شيخ الربوه، نخبه الدهر فی عجائب البر و البحر، (بتربورغ:1865م)، ص358 " الزهبى، تاريخ الاسلام ووفيات المشاهير والٌعلام، تحقيق عمر عبد السلام التدمرى، (بيروت:1990م)، ج28، ص255 " ابراهيم ايوب، التاريخ العباسى السياسى و الحچارى، (بيروت:1989م)، ص255.

35- ابن الجوزي، المنتظم، ج15، ص219 " ابن الاثير، الكامل في التاريخ، ج7، ص749 " القلقشندي، مآثر الإنافة في معالم الخلافة، تحقيق: عبد الستار احمد فراج، (بيروت:د.ت)، ج1، ص336.

36- خواندمير، روضة الصفا، ص207.

37- ابن الجوزي، المنتظم، ج13، ص ص31-314 " ابن الاثير، الكامل في التاريخ، ج8، ص ص122-130.

38- ابن الجوزي، المنتظم، ج15، ص328 " ابن الاثير، الكامل في التاريخ، ج8، ص ص101-103 " خواندمير، روضة الصفا، ص168.

39- ابن الاثير، الكامل في التاريخ، ج8، ص ص602-605 " خواندمير، روضة الصفا، ص168.

40- البيهقي، تاريخ بيهق، ص180 " خواندمير، روضة الصفا، ص172.

41- الطبري، تاريخ الرسل والملوك، ج9، ص ص271-274 " مسكويه، تجارب الأمم، ج4، ص333.

42- السامرائي،تاريخ الامارات الاسلامية،ص95.

43- بروانة: لة هؤكارى ناوخؤيى لةناوضوونى ميرنشينى سامانى بة دريَذى باسكراوة.

44- فاروق عمر فوزى، الخلافة العباسية السقوط و الأنهيار، (عمان:2009م)، ج2، ص145.

45- السامرائي، تاريخ الامارات الاسلامية، ص95.

46- ابن الاثير، الكامل في التاريخ، ج7، ص396.

47- عدوان، موجز في تاريخ دويلات الاسلامية، ص ص37-38.

48- المرجع نفسه، ص106.

49- فوزي،الخلافة العباسية،ج2، ص ص146-147.

50- كرديزي، زين الأخبار، ص201.

51- ڕەی: شارێكی بەرفرەی وڵاتی دەيلەمە لە ڕۆژهەڵاتی ئيسلاميدا. ابن الفقيه، البلدان، تحقيق: يوسف الهادى،

(بيروت:1996م), ص546 " الادريسي, نزهه المشتاق فى اختراق الآفاق, (القاهره:2002), ج2, ص678.

-52 ئامول: شارێکی ناوداره و به ناوەندی هەرێمی تەبەرستان دەژمێردرێت. الاصگخری, المسالك والممالك, (ليدن:1870م), ص282 " الحميرى, الروچ المعگار فى خبر الّقگار, تحقيق: إحسان عباس, (بيروت:1980م), ص5.

-53 ابن اسفنديار, تاريخ طبرستان, ص ص280–281 " عباس اقبال, تاريخ ايران بعد الاسلام منذ بداية الدولة الطاهرية حتى نهاية الدولة القاجارية (205–820هـ/1343–1945م), ترجمة عن الفارسية, محمد علاء الدين منصور, (لقاهرة:1989م), ص28.

-54 گەیلان یان جیلان: وڵاتێکه دەکەوێته نێوان هەردوو هەرێمی دەیلەم و چیا, که فارسەکان پێی دەڵێن گەیلان. مؤلف مجهول, حدود العالم من المشرق إلى المغرب, محقق ومترجم الكتاب: يوسف الهادى, (القاهره:1999م), ص113 " ياقوت الحموى, معجم البلدان, (بيروت:1977م), ج2, ص201.

-55 جورجان: جموجۆڵێکی بەرفرەیه, دەکەوێته نێوان هەردوو هەرێمەکانی تەبەرستان و خوراسان, هەندێ جوگرافی وان دەڵێن جورجان سەر به هەرێمی تەبەرستان, هندێکی تر سەر به هەرێمی خوراسان دایدەنێن. ياقوت الحموى, معجم البلدان, ج2, ص119.

-56 ابن اسفنديار, تاريخ طبرستان, ص ص283–284.

-57 ئەستراباد: ئەم ئاوەدانیە دەکەوێته سنوری باژێری جورجان له هەرێمی تەبەرستان. المقدسى, أحسن التقاسيم فى معرفه الّقاليم, (القاهره:1991م), ص25 " البغدادى, مراصد الاگلاع على أسماو الّمكنه والبقاع, تحقيق: على محمد البجاوى, (بيروت:1954م), ج3, ص1051.

-58 ابن اسفنديار, تاريخ طبرستان, ص285.

-59 المصدر نفسه, ص ص286–287 " الدواداري, كنز الدرر وجامع الغرر, تحقيق: دوروتيا كرافولسكي, (بيروت:1992م), ج5, ص ص346–347.

-60 ابن اسفنديار, تاريخ طبرستان, ص ص288–290.

-61 قوهستان: یەكێكە لە باژێرەكانی هەرێمی خوراسان. ابن حوقل, صورة الأرض, (بيروت:1992م), ج2, ص454.

-62 ابن اسفنديار, تاريخ طبرستان, ص290.

-63 ماكان كوڕی كالی: یەکێکه له سەرکرده هەره باڵاکانی میرانی بنەماڵەی سامانی و له چەندین شەردا بەشداری کردووه, هەروەها له چەند شوێنێك والی سامانیەکان بووه, له ساڵی (329ك/840ز) له لایەن لەشکری بوەیهی کوژرا. ابن الاپير, الكامل فى التاريخ, ج7, ص ص37–93.

-64 ابن اسفنديار, تاريخ طبرستان, ص ص291–293 " الدواداري, كنز الدرر, ج5, ص347.

-65 ابن اسفنديار, تاريخ طبرستان, ص ص293–295.

-66 ئەسفاری کوڕی شێرەوەییه: سەرکردەیەکی دەیلەمی بوو له خزمەتی میر حەسەنی کوڕی قاسمی زەیدی, پاش ئەوه بووه لایەنگری سامانی و لەگەڵ مەرداویچی زەیاری تەبەرستانیان گرت و هەر له لایەن مەرداویچ له ساڵی (316ك/928ز) کوژرا. القرگبى, صله تاريخ الگبرى, ص119 " ابن الاپير, الكامل فى التاريخ, ج6, ص732.

-67 ابن اسفنديار, تاريخ طبرستان, ص ص295–297 " ابن الاثير, الكامل في التاريخ, ج6, ص726.

-68 قەڵای بم: شارۆچکەی بم دەکەوێته سنوری باژێری کرمان که قەڵایەکی قایم و پتەوی هەیه. اليعقوبى, البلدان, وچع حواشيه: محمد أمين چناوى, (بيروت:د.ت), ص143 " الادريسى, نزهه المشتاق, ج1, ص435.

-69 الطبري, تاريخ الرسل والملوك, ج10, ص23 " ابن الاثير, الكامل في التاريخ, ج6, ص472.

-70 ابن الجوزي, المنتظم, ج13, ص74 " عباس اقبال, تاريخ ايران بعد الاسلام, ص126.

-71 الطبري, تاريخ الرسل والملوك, ج10, ص141 " مؤلف مجهول, تاريخ سجستان, ترجمة: محمود عبدالكريم علي, (القاهرة:2006م), ص ص232–233.

-72 القرطبي, صلة تاريخ الطبري, ص35 " الدواداري, كنز الدرر, ج5, ص332.

-73 سيمجور (الدواتى): ئەم کەسایەتیه باوکی ماڵباتی سیمجوریه که ئەندامانی ئەم خێزانه والی سامانیەکان بوونه له خوراسان. السمعانى, الّنساب, تحقيق: عبد الرحمن بن يحيى المعلمى اليمانى و اخرون, (حيدر ىّباد:1977م). ج7, ص351.

-74 كرديزي, زين الأخبار, ص ص229–230 " ابن الاثير, الكامل في التاريخ, ج7, ص381.

-75 فائيق (الخاصه): ناوی (أبو الحسن) فائيق کوڕی عەبدوڵا (الّندلسى الرومى الخاصه)یه و یەکێکه له سەرکردەی لەشکری سامانی و به (الخاصه) ناسراوه, چونکه تایبەت بوو به میر مەنصوری کوڕی نوحی سامانی, له ساڵی (389ك/998ز) له بوخارا کۆچی دوایی کرد. ابن الّپير, اللباب فى تهڑيب الّنساب, (بيروت:د.ت), ج1, ص412 " السمعانى, الّنساب, ج5, ص17.

76- النرشخي, تاريخ بخارى, ص142 " كرديزي, زين الأخبار, ص ص231–232.

77- كرديزي, زين الأخبار, ص232 " ابن الاثير, الكامل في التاريخ, ج7, ص458.

78- مەڕو روز: ئەم ئاپۆرەیە دەکەوێتە سنوری شاری مەڕو و شەش فەرسەخ لەو باژێرە دوورە. ابن حوقل, صوره الڕچ, ج2, ص454 " ياقوت الحموى, معجم البلدان, ج5, ص112.

79- بوخارا: كە باژێرێكی مەزن و ناوداری هەرێمی ئەوبەری روبارە و پایتەختی میرنشینی سامانی بوو. ياقوت الحموى, معجم البلدان, ج1, ص353 " قحگان عبدالستار الحديپى, ارباع خراسان, (البصره:1990م), ص458 " احسان ژنون عبداللگيف الپامرى, نڤام الحكم والاداره فى الدوله السامانيه, ص230.

80- ترمژ: شارەدێیەكی ناودارە لە رەخی ڕۆژهەلاتی روباری جیحون, لە ڕووی كاروبارەوە بە شارۆچكەی صەغانیان گرێدراوە. ياقوت الحموى, معجم البلدان, ج2, ص26 " البغدادى, مراصد الاگلاع, ج1, ص217.

81- النرشخي, تاريخ بخارى, ض142 " كرديزي, زين الأخبار, ص232 " ابن الاثير, الكامل في التاريخ, ج7, ص459 " خواندمير, روضة الصفا, ص102.

82- كرديزي, زين الأخبار, ص232 " ابن الاثير, الكامل في التاريخ, ج7, ص459.

83- كرديزي, زين الأخبار, ص232 " ابن الاثير, الكامل في التاريخ, ج7, ص459 " خواندمير, روضة الصفا, ص102.

84- دەوڵەتی ئیلكخانی توركی (320–560ك/932–1164ز): مێژوویەكی راست و دروست لەسەر ئەم بنەماڵەیە نەنووسراوە, ئەم دەوڵەتە لە یەكگرتنی كۆمەلێك هۆزی توركی بە رابەری خێڵی ئەفراسیات لە ڕۆژهەلاتی فەرغانە پێكهاتبوو, دەسەلاتیان بەسەر ولاتی ئەوبەری رووبار تا سنورری ولاتی چین هەبوو, و شارۆچكەی كاشغەر كە دەكەوێتە سنوری شاری سەمەرقەند لە هەرێمی ئەوبەری رووبار بنكەی دەسەلاتیان بوو. ياقوت الحموى, معجم البلدان, ج4, ص430 " الژهبى, تاريخ الاسلام, ج27, ص15 " استانلى لين بول, تاريخ الخلفاو والسلاگين والملوك والڕمراو والڕشراف فى الاسلام من القرن الاولى حتى القرن الرابع عشر الهجرى, ترجمه عن الفارسيه: مكى گاهر, (بيروت:2006م), ص156 " زامباور, معجم الڕنساب و الڕسرات الحاكمه فى التاريخ الڕسلامى, ترجمه: زكى محمد حسن بك و حسن احمد محمود, (بيروت:1980م), ص ص312–313.

85- كرديزي, زين الأخبار, ص ص232–233 " ابن الاثير, الكامل في التاريخ, ج7, ص459 " خواندمير, روضة الصفا, ص102.

86- كرديزي, زين الأخبار, ص ص232–233 " ابن الاثير, الكامل في التاريخ, ج7, ص459 " الذهبي, تاريخ الإسلام, ج27, ص15.

87- كرديزي, زين الأخبار, ص233 " الذهبي, تاريخ الإسلام, ج27, ص15.

88- ابن الاثير, الكامل في التاريخ, ج7, ص460.

89- ابن الاثير, الكامل في التاريخ, ج7, ص462 " خواندمير, روضة الصفا, ص104.

90- النرشخي, تاريخ بخارى, ص ص233–234 " كرديزي, زين الأخبار, ص ص233–234 " الذهبي, تاريخ الإسلام, ج27, ص18 " عزيز الله بيات, تاريخ تطبيقى ايران با كشورهاى جهان, (تهران:1384هـ.ش), ص227.

91- ابن الاثير, الكامل في التاريخ, ج7, ص ص502–503.

92- مسكويه, تجارب الأمم, ج5, ص234 " ابن الاثير, الكامل في التاريخ,ج7, ص35.

93- أبو العلا, في تاريخ الدولة الاسلامية, ص ص332–333.

94- المرجع نفسه, ص ص332–333 " الجاف: موسوعة تاريخ ايران, ص115.

95- قەلای جەناشك: قەلایەكە لە قەلاكانی دەڤەری جورجان, كە بەگەورەیی و پتەوی ناودارە. ياقوت الحموى, معجم البلدان, ج2, ص167 " البغدادى, مراصد الاگلاع, ج1, ص349.

96- ابن الجوزي, المنتظم, ج15, ص95 " ابن الاثير, الكامل في التاريخ, ج7, ص ص587–588 " ابن العبري, تاريخ مختصر الدول, ص311 " ابن كثير, البداية والنهاية, ج11, ص348.

97- السامرائي, تاريخ الإمارات الإسلامية, ص119 " الجاف, موسوعة تاريخ ايران, ج2, ص80.

98- واست: ئەم شارە لە لایەن حەجاج كوڕی یوسف (الپقفى) دروستكرا, كاتێ بووە والی عێراق لە سەردەمی خەلیفە (عبدالملك)ی كوڕی مەڕوان (65–86ك/684–705ز), و لەبەرئەوە بەم ناوە ناونراوە, چونكە دووری نێوان شاری واست و هەریەكە لە بەغدا و بەصرە و كوفە و ئەهواز وەكو یەكە. اليعقوبى, البلدان, ص158.

99- ابن الاثير, الكامل في التاريخ, ج8, ص ص41–43 " ابن كثير, البداية والنهاية, ج12, ص51 " خواندمير, روضة الصفا, ص206.

100- شیراز: گەورەترین باژێری هەرێمی فارسە و بە ناوەند و بنكەی ئەم هەرێمە دادەنرێت. الادريسى, نزهه المشتاق, ج1, ص415 " البغدادى, مراصد الاگلاع, ج2, ص824 " الحميرى, الروڅ المعگار, ص351.

101- ابن الاثير, الكامل في التاريخ, ج8, ص77 " خواندمير, روضة الصفا, ص207.

102- ئەصتەخر: ناوی هەرێمە نەك ناوی شار كە دەكەوێتە هەرێمی فارس. ابن خرداذبه, المسالك والممالك, (بيروت:1889م), ص195 " البغدادی, مراصد الاگلاع, ج3, ص1478.

103- ابن الاثير, الكامل في التاريخ, ج8, ص ص76–77 " خواندمير, روضة الصفا, ص207.

104- ابن الاثير, الكامل في التاريخ, ج8, ص ص93–94.

105- المصدر نفسه, ج8, ص ص94–95 " خواندمير, روضة الصفا, ص207.

106- ابن الاثير, الكامل في التاريخ, ج8, ص106.

107- المصدر نفسه, ج8, ص122 " الذهبي, تاريخ الإسلام, ج30, ص20.

108- بەساسيری: ناوی ئەرسەلان بەساسيری بوو, يەكێك بوو لە كوێلەكانی مير (بهاو الدوله)ی بوەيهی كە چەندين كێشەی بۆ بوەيهی و خيلافە دروستكرد, لە ساڵی (451ك/1059ز) لە لايەن لەشكری سوڵتان توغرولبەگی سەلجوقی كوژرا. ابن الٲپير, اللباب فی تهژيب الٲنساب, ج1, ص150 القلقشندی, مێپر الانافه, ج1, ص339 " ابن الٲزرق, بدائع السلك فی گبائع الملك, المحقق: علی سامی النشار, (القاهره:2008م), ج2, ص72.

109- البغدادي, تاريخ بغداد, ج11, ص48 " خالد عزام, موسوعة التاريخ الإسلامي, (عمان:2009م), ص243.

110- ابن العبري, تاريخ مختصر الدول, ص321 " الذهبي, تاريخ الإسلام, ج29, ص419.

111- ئالتونتاش: ناوی أبی سەعيد ئالتونتاش خوارزمشايە كە يەكێك بوو لە سەركردەی لەشكری سوڵتان مەحمود و دەرگاوانی سوڵتانی ناوبراو بووە, لە ساڵی (408ك/1017ز) كرايە والی خەوارزم لە لايەن هەمان سوڵتانی غەزنەوی. العتبی, تاريخ اليمينی, ص277 " كرديزی, زين الٲخبار, ص259.

112- تەكناباد: قەڵايەكە لە شاۆرچكەی تەكناباد, دەكەوێتە سنوری باژێری قەندەهار, ئەو شارەش دەكەوێتە سنوری هەرێمی سەند. القزوينی, ێپار البلاد وأخبار العباد, (بيروت:د.ت), ص80 " البغدادی, مراصد الاگلاع, ج1, ص135.

113- ابن الاثير, الكامل في التاريخ, ج7, ص ص732–733.

114- المصدر نفسه, ج7, ص ص756–769.

115- المصدر نفسه, ج8, ص ص16–18.

116- ابن الجوزي, المنتظم, ج15, ص328 " ابن الاثير, الكامل في التاريخ, ج8, ص ص79–103 " سبط ابن الجوزي, مرآة الزمان, ج18, ص479.

117- ابن الاثير, الكامل في التاريخ, ج8, ص ص602–605.

118- حكيم عبدالرحمن البابيري, الدولة الأيوبية وفق نظرية الدولة لابن خلدون, (اربيل:2010م), ص58 " محمد عابد الجابري, فكر ابن خلدون العصبية و الدولة معالم نظرية خلدونية في التاريخ الإسلامي, (بيروت:1994م), ص211.

119- ابن خلدون, مقدمة ابن خلدون, تحقيق: عبدالله محمد الدرويش, (دمشق:2004م), ج1, ص ص335–336 " البابيري, الدولة الأيوبية, ص ص58–59.

120- ابن خلدون, مقدمة ابن خلدون, ج1, ص ص335–337.

الأسباب الداخلة لسقوط الإمارات في المشرق الإسلامي خلال القرنين الثالث والرابع الهجري/ التاسع والعاشر الميلادي

الملخص:

كانت ظهور الإمارات الإسلامية في المشرق في العصر العباسي في القرنين الثالث والرابع الهجري/ التاسع والعاشر الميلادي, واحدة من أهم الأحداث في التاريخ الإسلامي بشكل عام و الخلافة العباسية بشكل خاص, كانت هناك عدة عوامل ساهمت في ضعف تلك الإمارات والدول و زوالها, هذه الدراسة يتعلق بأسباب الداخلية لسقوط الإمارات والدول في المشرق الإسلامي, في البداية تطرقتُ إلى عن عامل توريث السلطة, كذلك ضعف السلاطين الذين تولوا السلطة, بالإضافة ضعف جانب الادارة, كذلك السبب الاقتصادي, و الصراعات الداخلية حول السلطة, و أخيراً تحدث عن نظرية (أبن خلدون) (ت 808هـ/1405م) لعمر الدولة و تطبيقها على تلك الإمارات والدول.

الكلمات الدالة: المشرق الإسلامي، الأمراء الضعفاء، الصراع الداخلي، السبب الاقتصادي.

Internal Causes of the Fall of the Emirates in The Islamic Mashreq During The 3rd And 4th A.H / 9th And 10th A.D Centuries

Abstract:

The emergence of the Islamic Emirates in the Mashreq during the Abbasid period in the 3rd and 4th A.H / 9th and 10th A.D centuries, was one of the most important events in Islamic history in general and the Abbasid Caliphate in particular. Several local factors contributed to the weakness and demise of the Islamic Emirates in the Mashreq. I addressed the inhert power, after that the weakness of the sultans who They took power, also administration weakness, In addition, economical reason, as well as internal conflicts over power, finally (Ibn Khaldun's)(D 808 A.H / 1405 A.D) theory regarding the age of the state and its application to those emirates and countries.

Keywords: Islamic Mashreq, The weakness of the leaders, Internal conflicts, Economic factor.